

Nadia Bouras, ***Het land van herkomst. Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*** (Dissertatie Leiden 2012, Historische migratiestudies 3; Hilversum: Verloren, 2012, 300 pp., ISBN 978 90 8704 323 0).

‘Het land van herkomst’, de gepubliceerde versie van het proefschrift van historica Nadia Bouras, maakt deel uit van een steeds groter wordende historiografie die verschillende aspecten van de naoorlogse migratie naar West-Europa bestrijkt. Een tiental jaar geleden waren nog maar weinig historici bezig met dit onderwerp; nu verschijnen steeds meer studies waarin de migratie van ‘gastarbeiders’ uit de landen rond het Middellandse Zeegebied vanuit een historisch oogpunt wordt geanalyseerd. Jammer genoeg krijgt deze nieuwe golf van studies weinig aandacht in het historiografisch overzicht van de auteur, dat zich focust op de sociologische en antropologische literatuur die sinds de jaren zeventig over deze groep verscheen (18-21). Dit hangt samen met de eerder eenzijdige focus van de auteur op de Marokkaanse casus in Nederland. Vergelijkingen met andere Europese landen of andere groepen in Nederland komen in de inleiding nauwelijks aan bod en door het boek heen slechts terzijde. Dit is jammer, want een breder perspectief had duidelijk kunnen maken welke de specificiteiten en de eerder algemene kenmerken zijn van de Marokkaans-Nederlandse casus. Bouras belooft echter geen internationale vergelijkingen, maar een goed uitgewerkte casus, en die bezorgt ze ook.

Centraal in dit boek staan de banden van Marokkaanse immigranten in Nederland met hun land van herkomst. Er wordt gekeken naar wat die banden precies inhielden voor organisaties en individuen, welke factoren hun ontstaan en verandering door de tijd heen beïnvloedden, en wat de houding was van sturende en ontvangstlanden ten opzichte van deze banden. De onderzochte tijdsspanne, een halve eeuw, laat toe de verschuivingen in banden en het debat erover te volgen; grote structurele veranderingen (zoals de crisis vanaf het midden van de jaren 1970) en hun invloed worden goed geduid.

Het boek is onderverdeeld in negen hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk, de inleiding, legt Bouras uit wat de centrale thematiek en de onderzoeksvragen van het boek zijn, en geeft ze de opbouw van het boek aan. In het tweede hoofdstuk behandelt ze het concept ‘transnationalisme’ en het gebruik ervan in het academische debat. Het derde hoofdstuk verschaft de lezer een inzicht in de geschiedenis van de Marokkaanse

migratie naar Nederland aan de hand van data, cijfergegevens, foto's en persoonlijke verhalen. Het eigenlijke onderzoek naar de banden van Nederlandse Marokkanen met hun land van herkomst komt aan bod in het vierde tot en met negende hoofdstuk van het boek.

Eerst behandelt Bouras de houding van respectievelijk het ontvangst- en herkomstland ten aanzien van die banden. In hoofdstuk vier worden de perspectieven en invloed van de Nederlandse overheid en publieke opinie, onderzocht aan de hand van een indrukwekkende collectie beleidsdocumenten en krantenknipsels, uit de doeken gedaan. Hier wordt beschreven hoe Nederland eerst de banden van Marokkanen met het herkomstland aanmoedigde, later de nadruk legde op het behoud van de eigen cultuur, en tenslotte, vanaf de jaren negentig, banden met het land van herkomst ging ontmoedigen. Hoofdstuk vijf bekijkt de banden van Marokkanen met hun herkomstland vanuit het perspectief van Marokko en toont hoe het Marokkaanse beleid naar emigranten toe veranderde van een 'lange arm' naar een 'uitgestoken hand'. In tegenstelling tot hoofdstuk vier is dit hoofdstuk gebaseerd op secundaire literatuur, eerder dan op bronnenonderzoek. Het heeft dan ook heel wat minder om het lijf (ook in omvang, 20 in plaats van 50 pagina's).

In hoofdstuk zes springt Bouras van het macro- naar het meso-niveau en behandelt ze de banden die Marokkaanse organisaties in Nederland onderhielden met Marokko. Het hoofdstuk wordt chronologisch onderverdeeld in een eerste (1974-1994) en een tweede (1994-2010) deel. Bouras focust op vier organisaties, de Amicales des Travailleurs et Commerçants Marocains en het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland in de eerste periode, de Unie van Marokkaanse Moskeeorganisaties in Nederland en het Nederlands Centrum Buitenlanders in de tweede periode, die elk op hun eigen manier banden met het land van herkomst onderhielden.

In hoofdstukken zeven, acht en negen verlegt Bouras opnieuw de focus, ditmaal naar het micro-niveau, naar de banden van individuele Marokkanen (mannen en vrouwen) met het land van herkomst. De onderverdeling is van chronologische aard (1960-1973 / 1973-1985 / 1985-2010). De individuele banden van Marokkanen met het thuisland worden beschreven als variabel naargelang het individu en veranderlijk door de tijd heen. Gender, klasse, leeftijd en andere verschillen hadden hun weerslag, alsook wijzigingen in de houding van het ontvangst- en herkomstland – zoals beschreven in de hoofdstukken vier en vijf – en structurele veranderingen in de sociaal-economische, culturele en politieke situatie van de betrokkenen – de enorme impact van de grote werkloosheid vanaf de jaren tachtig wordt hier als voorbeeld gegeven. In tegenstelling tot de voorgaande hoofdstukken, zijn de hoofdstukken zeven, acht en negen vooral op basis van mondelinge bronnen opgebouwd. Sommige paragrafen krijgen hierdoor echter een erg anekdotisch karakter, zoals het stukje 'Naar Marokko' (192) en 'Geldovermakingen' (194), waarbij aanvullende gegevens (bijvoorbeeld cijfergegevens over het aantal jaarlijkse oversteken, gegevens over de geldovermakingen, et cetera) het onderzoek een bredere

basis zouden geven. Toch zijn deze hoofdstukken interessant en bieden ze veel nieuwe informatie.

In de eindconclusie van het boek vat Bouras de conclusies van de drie delen op een overzichtelijke manier samen en verbindt deze met elkaar. Vooral de complexe wisselwerking van structuur en agency, en de impact van verschillen tussen individuen en groepen mensen in de constructie en continuïteit van banden met het herkomstland worden in de verf gezet.

Het land van herkomst is een rijk gestoffeerd boek, dat de geschiedenis van de naoorlogse migratie naar West-Europa vanuit een vernieuwende invalshoek, die van de banden van migranten met het land van herkomst, bekijkt. Heel sterk is de combinatie van macro-, meso- en microperspectief, waarbij de centrale thematiek vanuit het standpunt van zowel overheden, organisaties als individuen wordt bekeken, alsook het empirisch onderzoek, zowel op basis van geschreven als mondelinge bronnen, dat aan de basis van het werk ligt. Hoewel de genderproblematiek niet zo afwezig is in het migratieonderzoek als Bouras aangeeft (13), valt het werk op door zijn consistente aandacht voor gender, opnieuw met een solide basis – zo zijn meer dan de helft van de geïnterviewden vrouwen, iets wat zelden voorkomt in migratieonderzoek dat niet specifiek over vrouwen gaat.

Minder sterk is het betoog binnen de afzonderlijke hoofdstukken van het boek, dat niet altijd even duidelijk is. Als lezer verlies je nogal vaak de draad van het verhaal, door de vele anekdotes die het betoog doorspekken – deze zijn op zich wel interessant, maar vaak onnodig. Dit is bijvoorbeeld het geval in hoofdstuk drie, waar sommige persoonlijke verhalen niet op hun plaats lijken te staan, en in hoofdstuk zeven (bijvoorbeeld 189-190), acht (bijvoorbeeld 210-211), en negen (bijvoorbeeld 234-235), waar onnodige details ervoor zorgen dat de flow van het verhaal in het gedrang komt.

De consistentie waarmee Bouras de rode draad van haar verhaal dan toch weer oppikt, door in de inleiding en conclusie van elk hoofdstuk vraagstelling en samenvatting van de onderzoeksresultaten kernachtig te bundelen, maakt veel goed. Verder zorgen de vele details en anekdotes, alsook het rijke beeldmateriaal, er wel voor dat het boek aangenaam is om te lezen, en ook een breder publiek zal kunnen bekoren. Dit is goed, want het werk heeft een wijdere dan enkel academische relevantie. Het tackelt een actueel onderwerp door het historisch te kaderen, op basis van een uitgebreid en degelijk empirisch onderzoek. Het is dan ook een aanrader voor iedereen die zich met migratie- en integratievraagstukken bezighoudt.